

Landsloven 750 år

LANDSLOV JUBILEET
1274 2024

Landsloven 750 år

ISBN: 978-82-999049-4-0

Redaktør: Cecilia Gustavsen

Grafisk form: Fredrik Svanqvist

Foto: Suzanne Reitz ved den Arnemagnæanske Samling, Københavns Universitet

© Slottsfjellsmuseet – Norsk Borgsenter

<https://vestfoldmuseene.no/slottsfjellsmuseet/>

post@vestfoldmuseene.no

Innhold

Forord.....	3
Den milde kong Magnus	7
<i>Cecilia Gustavsen</i>	
Aristokratiet under kong Magnus 6. Lagabøte	13
<i>Erik Opsahl</i>	
Torgeir Håkonssons lovbøker for Gulating og Borgarting.....	23
<i>Anna Catharina Horn</i>	
Et landslovmanuskripts historie.....	35
<i>Bjørn Bandlien</i>	
Lagmannen i Tønsberg.....	45
<i>Jørn Øyrehagen Sunde</i>	
Den dømmende virksomhet i Tønsberg gjennom tidene	53
<i>Dag Carlstedt</i>	

Her hæf þrey þætt
sem magnus kung
skræðe all alra nozreghe
māna v skipan loghbokr
v m græm þemmar. sua
vattande sem her seg nu.

MAGNUS

med guds miklum nozreghe
kungur son valdemar kungs
sumar sumar Suartis kungs
ander Jone ærkebipi oc
allum adum guds vnum
oc smu nozreghe kungs riki
væðnu guds oc sma. þer
væðnu at þvur skilrikasto m
nozreghe hafa idulegha ge
væðnu þvur oc at þer hæf
þvur oc v hæf þu luti aat
at hafa nozreghe v m þlestar
loghbokr v landene v beder

os at þvur bok skilrik þra
vmlota æghit ludeans va
En þer skilrik vita at os
þvur adz velli þu at sea en
omkæmlegha m bætt e þer
troystis sua mikat a vara
þvur at þer do mdoq alla v
vara skipan þi ap at taka v
þvur vid at setta sem os þvur
te bætt þem no hina bættu
māna rade. Oc þu hæf þu v
nu v m v m v m v m v m v m
dar hana at liti os seta all
vida m m m m m m m m m m
þvur at setta gem þvur at
þvur talat adz goyli langhe
Lu þvur at setta þvur þvur
þvur at setta þvur þvur þvur
sem þvur þvur þvur þvur
þvur at v kænem os m m m m
þvur þvur þvur þvur þvur
þvur þvur þvur þvur þvur
þvur þvur þvur þvur þvur
þvur þvur þvur þvur þvur
þvur þvur þvur þvur þvur
þvur þvur þvur þvur þvur

Forord

1 år er det 750 år siden den tønsbergfødte kongen Magnus 6. Håkonsson, mest kjent som Magnus Lagabøte, fikk vedtatt den omfattende Landsloven. Landsloven er den første riksdekkende lovboken i Norge, og blant de første i Europa. Landsloven avløste landskapslovene for Frostating, Gulating, Eidsivating og Borgarting. Rundt en fjerdedel av lovene i Landsloven er helt nytt stoff mens ca. tre fjerdedeler er tidligere lover som er utbedret og bearbeidet.

Landsloven ble vedtatt på Frostatinget i 1274, men originalmanuset er tapt. Det finnes derimot 43 håndskrifter fra før år 1600 og fragmenter av 55 håndskrifter.

Landsloven er delt inn i ni bolker etter modell av romersk lovgivning. I tillegg kommer først en prolog og helt til sist kommer retterbøtene som tilleggslovgivning – samt en epilog. De ulike bevarte landslovmanuskriptene varierer når det gjelder språk (dialekt), og innhold – det vil si enkeltord, setninger, margtilføyelser og rettinger.

I vår utstilling viser vi frem to landslovhåndskrifter, og begge to er fra første halvdel av 1300-tallet. Håndskriftene er innlånt fra Den Arnamagnæanske Samling ved Københavns Universitet.

I de følgende artiklene blir vi nærmere kjent med kong Magnus og kulturen som omga ham. Vi får også et dypdykk i et av landslovmanuskriptene og møter skriveren selv. Vi får lære om Einar lagmann fra Tønsberg, og helt til sist kommer en oversikt over den dømmende virksomheten i Tønsberg fra middelalderen og frem til i dag.

Gratulerer med jubileet og god lesning!

Legg merke til de tynne
pergamentbladene i
AM 56 4to.

Den milde kong Magnus

Cecilia Gustavsen, konservator og
koordinator ved Slottsfjellsmuseet
– Norsk Borgsenter

Magnus 6. Håkonsson ble født i Tønsberg i 1238 og var sønn av kong Håkon Håkonsson og dronning Margrete Skulesdatter. Magnus' store lovrevisjonsarbeid ga ham i ettertid tilnavnet «Lagabøte», som betyr han som «bøter på loven». Før Landsloven var det i Norge regionale landskapslover med kristenretter. Dessuten har vi bevart en bjarkøyrett (bylov) for Nidaros (Trondheim). Magnus Lagabøtes far, Håkon Håkonsson, hadde påbegynt det store arbeidet med å utarbeide én felles riksdekkende lov. Magnus videreførte og fullførte dette lovarbeidet med Landsloven i 1274, Byloven i 1276, en revidert utgave av Hirdskråen (som gjaldt for den kongelige hirden) i 1277 og to lovbøker for Island, som lå under den norske kronen: Járnsiða i 1271, som ble erstattet av Jónsbók i 1281.

Vi vet ikke så veldig mye om Magnus. Det er ikke bevart noen saga etter ham, og det er få andre skriftlige kilder. Den beste kilden vi har er selve Landsloven, og gjennom dette lovarbeidet kan vi skimte konturene av kongen.

Magnus vokste for det meste opp på kongsgårdenlegget Holmen i Bergen sammen med broren sin Håkon (unge) som skulle bli konge, og søsteren Kristina som vi kjenner godt her i Tønsberg. Faren hans, Håkon Håkonsson, var en mektig konge med et stort kontaktnettverk. Det norske kongedømmet sto ikke tilbake for andre europeiske riker hverken når det gjaldt fremming av høviskheter og dannelse eller militær kapasitet. Magnus fikk opplæring i datidens aristokratiske verdier og man kan kanskje forvente seg at han fikk undervisning hos de lærde dominikanerne i klosteret som var tilknyttet kongsgården på Holmen. Men slik var det ikke. Magnus fikk i stedet undervisning i Bergens fattigslige fransiskanerkloster. Klosteret lå på den andre og langt fattigere siden av byen, fjernt fra der han vokste opp på Holmen. Landslovforskere spør seg om dette. Kan det ha vært fordi han var en sykelig prins, og at han stadig trengte tilsyn og pleie? Fransiskanernes hovedoppgave var å sørge for de fattige, men også å drive sykepleie.

Da Håkon unge døde i 1257, ble Magnus tatt til konge sammen med faren. I 1263 dør Håkon Håkonsson, og Magnus er enekonge av Norge. I stedet for å fortsette den aggressive krigføringen som Håkon Håkonsson førte, er Magnus fremstilt som fredsæl. Han avstår deler av det skotske øyriket til den skotske kongen, og samler sine ressurser til lovarbeid fremfor å drive hærtokt.

Selv om vi kjenner oss svært ukyndige til slike storverk, så har vi likevel latt skrive denne boka, som vi sender dere på en slik måte som den selv sier, i tillit til vår herre Jesu Kristi miskunn og den hellige kong Olavs forbønn, og den bistand fra de skjønnsomste menn som var hos oss.

Prolog

Kong Magnus arbeidet ikke med loven alene. Han hadde rådgivere og dyktige folk rundt seg. I tillegg til landskapslovene og kristenretten, hentet Magnus og hans tenkere inspirasjon fra Europa. Landsloven er nemlig bygd opp på samme måte som den gamle romerretten som hadde en renessanse av popularitet på 1100- og 1200-tallet. Romersk lovgivning ble studert av aristokratiets sønner på universiteter blant annet i Paris og Bologna, og blant de fremstående skarpe hodene fantes det også nordmenn – som brakte med seg kunnskap tilbake til kongen.

Før Landsloven ble etablert i Norge, fantes det dessuten en riksdekkende lov på Sicilia og i Kastilla. Da søsteren Kristina ankom Kastilla i 1258 for å gifte seg med Don Felipe, kong Alfonso 10.s bror, var kastiljanernes lovarbeid i full sving. Lodin Lepp var en av dem som fulgte Kristina på reisen. Han var diplomat og kongens sendebud, og kan nok ha sett og lært hvordan det ble arbeidet med loven – og tok med seg tips og ideer hjem igjen.

En annen som kan ha hatt innflytelse, er Magnus' dronning, Ingebjørg Eriksdatter. Hun ble giftet bort til Magnus fordi det hastet for Norge å få dannet en allianse med Danmark. Ekteskapsallianser var viktige brikker i kongens politiske spill, og kvinners rett til å bestemme over sitt eget liv var nær sagt fraværende. I Landsloven kommer imidlertid lover som gir kvinnene langt flere rettigheter, blant annet loven om at kvinner skal ha halv arverett. Dette innebærer at kvinner skal arve som menn, bare halvparten. Hvis en sønn arver fire kuer for eksempel, arver datteren to – i stedet for tre hver. Dette er selvfølgelig urettferdig, men i middelalderen var loven radikal. Arveretten gjør også at ugifte kvinner ikke står på bar bakke. Denne loven fantes allerede i den Jyske lov, og det er ikke utenkelig at det nettopp er Ingebjørg som har påvirket Magnus til å bedre kvinners livsvilkår.

Landslovens fattigdomslovgivning er også annerledes enn tidligere, for de fattige får flere rettigheter og mildere straffer. De får lov til å kjøpe jord, drive handel og ikke minst unngår de aller fattigste straff hvis de blir tatt for tyveri for å livberge seg. Magnus' liberale fattigdomslovgivning kan ha sin bakgrunn i hans opphold hos fransiskanerne. I løpet av sitt liv testamenterte også Magnus gaver til klostre og hospitaler som sørget for vanskeligstilte. Nettopp Magnus' omsorg for fattige, har gitt ham ry som barmhjertig og mild.

Landsloven er kompromissenes lov. Magnus la vekt på at alle i samfunnet skulle bli hørt, ikke bare de i samfunnets høyere sosiale sjikt. Derfor er loven full av kompromisser, og lovene er mer kompliserte enn det vi ser fra tidligere. Magnus var opptatt av at lovene og dommene skulle være rettferdige, at han var en *Rex Iustus* – en rettferdig konge. Rex Iustus-idealet hentet Magnus fra Bibelen. For å forstå Magnus' lovgivning og kongeembete, må vi også forstå hvilke kulturelle og religiøse strømninger som omkranset ham og som han trodde fullt og fast på.

I middelalderen sto kristendommen i sentrum. Middelalderen vi kjenner hadde ikke eksistert uten kristendommens inntog. Med kristendommen kom skolastikken – og skolevesenet, universitetene og lærde klostresamfunn. Magnus var sterkt påvirket av dette, ja, han levde midt i det. Magnus så på seg selv som en konge av Guds nåde, som Guds ombudsmann som skulle tjene sitt folk. Derfor måtte en rettferdig konge ikke dømme for strengt og ikke for mildt, og man skulle ta alle sider i betraktning når man dømte i en sak.

Det med at loven skulle komme alle til gode og at Magnus la vekt på å være en rettferdig konge, er nok en av hovedgrunnene til at Landsloven ble godtatt rundt om i landet, og at den var i kraft i mer enn 400 år. Det var ikke bare i Norge loven ble brukt, men også på Orknøyene, Shetland og Færøyene, som da lå under den norske kronen. Island fikk sin egen lovbok. Landsloven ble ikke avløst før Christian 5.s Norske Lov i 1687.

Et svært viktig poeng er imidlertid at samfunnet var modent for endringer. Landsloven alene endret ikke samfunnet. Vi kan også si at samfunnet endret loven. Men loven er skriftliggjort og blir håndhevet, og fungerer som en trygghet i menneskenes liv.

Arbeidet med lovene ble kong Magnus' livsoppgave. Da han døde, 42 år gammel i Bergen, etterlot han seg en solid arv som har hatt stor betydning for norsk historie – og som det er verdt å feire.

Kilder

Magnus Lagabøtes landslov – ny oversettelse ved Jo Rune Ugulen Kristiansen.
Nasjonalbiblioteket 2024
Sunde, Jørn Øyrehagen, *Kongen, lova og landet*, J.M. Stenersens forlag. 2023

Aristokratiet under kong Magnus 6. Lagabøte

Den hirdorganisasjonen som eksisterte under kong Magnus 6. Lagabøte (1263–80) var vesensforskjellig fra det krigerfølget som de norske kongene tidligere i middelalderen hadde hatt med seg. «Hirð» var et lånord fra angelsaksisk «hired» som betyr «familie, husstand», og kom i bruk på norrønt fra slutten av 900-tallet som betegnelse for høvdingers og kongers krigerflokker. I siste halvdel av 1200-tallet var hirden imidlertid først og fremst en riksomfattende organisasjon for landets verdslige aristokrati, der flesteparten av hirdmedlemmene ikke oppholdt seg hos kongen permanent, men satt rundt om i landet i lokale kongsombud eller egen virksomhet med plikt til å støtte kongsombudsmenn i kongens saker. Hirden var under kong Magnus Lagabøte en helt grunnleggende del av det norske kongedømmets forvaltningsapparat. Bare kongens hirdmenn kunne bli tildelt viktige forvaltningsposter i landet, der systemmannsombudet var det viktigste. Landet var rundt 1300 delt i rundt 50 lokale forvaltningsdistrikt, kalt «sysler».

«Aristokrati» betyr kort «de fremste innenfor ei gruppe», og betegner slik en eller annen form for overklasse. For at ei sosial gruppe skal kunne kalles adel (fra tysk og betydde opprinnelig «edel», men fikk etter hvert betydningen «best») må den oppfylle ei rekke formelle, funksjonelle og økonomiske kriterier. De blir oppfylt i varierende grad i virkeligheten, slik at vi kan snakke om det norske aristokratiets adelige trekk på slutten av 1200-tallet, trass i at selve ordet «adel» første gang ble brukt i Norge og Norden i 1513.

Det er viktig å huske at i Norge som ellers i middelalderens Europa, bestod aristokratiet både av en verdslig og en geistlig (kirkelig) del. Geistligheten utgjorde langt på veg ei egen gruppe i samfunnet med særskilte funksjoner og rettigheter. Likevel hadde de fremste geistlige betydelige fellesinteresser, ikke minst økonomiske, med det verdslige aristokratiet. De hadde dels de samme frihetene (privilegiene) og til dels samme sosiale opphav. En geistlig karriere var i denne tida én mulighet for en aristokratsønn. Hirden rommet to hirdprester. Dessuten ser det ut til at kongens seglbevarer, kansler, regelmessig var geistlig utdannet, men ikke alltid presteviet. Kanskje ble også de geistlige tilknyttet de kongelige kapellene regnet til hirdgeistligheten. Den

Baroner og hirdtjorer skal sverge denne eden: «Slik legger jeg hånd på helligdommene, og det tar jeg Gud til vitne på, at jeg skal være hull og tro mot min herre N., Norges konge, både skjult og åpenlyst. Jeg skal styrke ham og hans makt med gode råd og all min styrke».

Kristendomsbolken, kapittel 9

kongelige kapellorganisasjonen bestod av såkalte kollegiatkirker, det vil si kirker med presteskap samlet i fellesskap, relativt uavhengig av den regulære kirkeorganisasjonen. Målet var å styrke den kongelige forvaltningen da geistlige, som var de primært lese- og skrivekyndige i samfunnet, var viktige kongelige tjenestemenn.

Mye er usikkert når det gjelder omdannelsen av hirden til en organisasjon for et riksaristokrati med landsomfattende interesser, funksjoner, prestisje og maktgrunnlag, men siste halvdel av 1200-tallet var utvilsomt en avgjørende fase. En revisjon av Hirdskråen, som var hirdorganisasjonens eller korporasjonens, egen lov, var del av kong Magnus Lagabøtes omfattende lovrevisjonsarbeid. Den avdekker at hirden var blitt mer eksklusiv og opphøyd i forhold til samfunnet for øvrig. Det var i tråd med en mer allmenn prosess mot sterkere elitedannelse i det norske samfunnet. Innad i hirden eksisterte det store forskjeller når det gjaldt ressurser og innflytelse, men samlet utgjorde den likevel ei noenlunde avgrenset samfunnsgruppe basert på fundamentale økonomiske, sosiale og funksjonelle kriterier.

Det grunnleggende kravet eller konstituerende handlingen for opptak i kongens hird var å bli kongens håndgangne mann, det vil si hans vasall. Den opptaksseremonien som beskrives i Hirdskråen hadde flere klare fellestrekk med den vasallkonstituerende seremonien ellers i Europa. Det nye hirdmedlemmet avla mannsed (homagium, det vil si vasalled) og troskapsed til kongen som sin herre, og gjennom ulike sverdtaksseremonier avhengig av hirdrangen, noe som gjenspeiler hirdens opprinnelige karakter av krigerfølge. Betegnelsen «håndgangen» viser derimot til selve homagiumseremonien der kongen blant annet tok hendene til det nye hirdmedlemmet mellom sine: det var denne håndgangen som var den fundamentale rettskonstituerende handlingen, og som gjorde en mann til vasall i folks øyne. Etter tidas forestillinger var nemlig en legemlig handling helt nødvendig for å skape rett ved en seremoni. På norsk – som på dansk og svensk – var «mann» betegnelsen for «vasall». Ikke bare selve opptaksseremonien, men også det at Hirdskråen nytter uttrykket «menn» når den beskriver håndgangen, avslører derfor at hirdopptaket på slutten av 1200-tallet betydde et gjensidig forpliktende vasallforhold mellom

den norske kongen og hans håndgangne menn. Gjensidigheten i forpliktelsene mellom kongen og hans håndgangne menn var reell. Doktrinen om permanent lojalitet og underordning under kongen var noe nytt ved midten av 1200-tallet. Samtidig kunne ikke kongen neglisjere forpliktelsene han hadde overfor mennene sine dersom han skulle bevare lojaliteten og tjenesten deres.

Hirdmedlemmene ytte som kongens vasaller troskap, tjeneste, ikke minst særskilt krigstjeneste både når det gjaldt utstyr, tid og sted. Til gjengjeld fikk de kongelig beskyttelse («traust») og andre privilegier. Blant privilegiene var retten til andel i krigsbytte, frikjøp fra krigsfangenskap, gaver fra kongen når de fulgte ham og årlig lønn. Dessuten hadde hirdmedlemmene rett til å bli tiltalt og dømt av likemenn på et eget verneting i saker seg imellom og med kongen. Ennå på slutten av 1200-tallet ble det forutsatt at hirdmennene skulle stå under vanlige domstoler i saker med personer utenfor hirden, men under Magnus' sønn, kong Håkon 5. Magnusson (1299–1319), ble de ikke lenger saksøkt som vanlige allmuesmenn. Kongen truet dem av sine håndgangne menn som hadde forbrutt seg, med at de kunne bli støtt ut av hirden og saksøkt som vanlige allmuesmenn.

Hirdmedlemmenes privilegier var gradert etter deres rang innenfor hirden. Etter Hirdskråen var kongshirden delt i tre korporasjoner *hirdmenn*, *gjester* og *kjertesveiner*. Høyest i rang innenfor hirdmannskorporasjonen stod *hirdstjorer* som var hirdens styrings- og befalingsmenn. Det var i første rekke snakk om *lendmennene* og *skutilsveinene*, der førstnevnte rangerte aller høyest og hadde den høyeste retten. Lendmennene var i mesteparten av høymiddelalderen (1130–1350) landets topparistokrati: de var høvdinger som med lokal maktbasis ble knyttet til kongen med personlige bånd som hans håndgangne menn og ombudsmenn, mot til gjengjeld å bli tildelt inntekter av kongens jordegods. «Lendmann» betydde ut fra dette en mann som «lånte» («léna») jord av kongen. Skutilsveinene hadde navn etter oppvartningstjenesten de hadde i kongshallen ved høytider, «skutil» betyr «fat», men hovedoppgaven deres var å lede det daglige vaktholdet omkring kongen. Til hirdstjorene hørte også hirdombudsmennene den alt nevnte kansler, stallar

Utdrag fra den siste siden i Kjøpebolken i AM 56 4to. Etter hvert har det kommet tilføyelser fra senere eiere.

Ner sua tekkit her segir
 Nu alt landet. Vm vett met
 at amir pundarar & mæleke
 & amir vetter. **vi rold & nikk**
 mett & mæle kerold & nikkur
 skulu ganga um alt landet
 at þu sidz mæzhe þittaz þa
 vittrir m. hvar sem þeir
 künü þram at koma. I lande
 no. Skip pundare skall þa
 vkr sem þan hœfir aðz net
 þan ik rifa at halpu skipu
 di. & þæt vill er vegha ma a
 halpt annat skipund. m3 þæt
 hœtte at. m3. vett a. xx. skul
 lu gera skipund. þæt sem
 huœr þæa stande halpa. ix. m
 & vt. & viij ærtoghar þæt
 nest hand pundare þan skall
 rifa at halpre vett & þæt vil
 er a ma vegha halpt skipund
 smœr pundare skall vera sk
 þæt sem þan hœfir vœpnan v
 et. m3 punda smœr þæa er m3
 m3 & xx. gere hvt pund. En
 et leup er um þa skall h œngi

standa mœna tom
 En mæle kerold til
 vidlegs avaxtar. s
 gera skipund. &
 vi ge saald. halp
 dongr mæles. Au
 rold skulu þau nei
 m3 humang hvi ed
 ra lva þu hka er
 kr & halpr askr t
 bolle & nusta. sk
 i halpbolla. ij. hal
 m3 tollar i alk. x
 hapa þesse mæle
 þigi & skulu hvi
 œptur sma punda
 le kerold & nikk
 œptur þæa. mark
 mæle kerold þæt
 þingi. ve hvi m
 skoda þæa a hvi
 dom & mæle m3
 skape. þesse mæle
 liggia vndir logn
 millu & þæa er l
 vœtta En huœr

Handwritten notes in a smaller script, likely a commentary or continuation of the text above.

og merkesmann. De to siste navnene går tilbake til tida da hirden var et krigerfølge. «Stallaren» hadde ansvaret for hester og skyss til kongen og hans følge, men var på slutten av 1200-tallet en av kongen nærmeste rådgivere og ordfører i ulike sammenhenger, for eksempel på ting. «Merkesmann» skulle bære kongens merke eller banner. Han overtok stallarens oppgaver under Håkon 5. som gjorde merkesmannen til sin sakfører og overvåker av rettspleien. Kansler, stallar og merkesmann hadde samme rett og inntekt som lendmennene, men stod lavere i rang.

Kjernen i hirden var de egentlige hirdmenn. Disse mennene holdt indre vakt rundt kongen og kjempet på skipet hans eller nærmest ham i fylking på land. På hirdkorporasjonens eget organ, hirdstevnet, ble indre saker og forholdet til kongen behandlet. Under hirdmennene stod gjestene. De ble sendt rundt om i riket for å oppspore og fengsle kongens fiender, eventuelt drepe og konfiskere godset deres. Gjестene var gjennomgående av lavere byrd enn de egentlige hirdmennene og følgelig mer avhengig av kongens støtte for å holde på posisjonen sin. Gjестene hadde derfor en sterk lojalitet til kongen. De hadde den ytre vakta rundt kongen, og et eget korporasjonsmøte i gjestestevnet, og på krigstokt kjempet de under eget merke under ledelse av en egen gjestehøvding. Forholdet mellom hirdmennene og gjestene var preget av rivalisering, og ikke sjelden endte det i slagsmål og sammenstøt mellom de to korporasjonene.

Den tredje korporasjonen var kjertesveinene, som var unge menn av gode ætter. Øyensynlig betydde tjeneste som kongens kjertesvein det første skrittet for disse mennene mot høyere hirdverdighet. Navnet «kjertesvein» hadde de etter oppgaven med å holde kjerter (høye voksløys) for kongen og andre høvdinger ved fest og høytid. Sjøl om kjertesveinene formelt ikke var kongens «sverdtakere», det vil si at de ikke grep om kongens sverd ved opptaksseremonien slik som hirdmenn og gjester, var de håndgangne menn og kunne kjempe for herren sin, kongen.

De hirdmedlemmene som utgjorde den daglige kretsen om kongen og hadde sitt underhold av «kongens bord», ble kalt den bordfaste hirden. I høymiddelalderen kan det se ut som om det var relativt vanlig for hirdmedlemmer å tjene i den bordfaste hirden

noen år for seinere å besette ombud ute i landet eller hovedsakelig skjømte private interesser. Disse ble kalt ikke-bordfaste hirdmenn. Hirdens aristokratiske karakter under Magnus Lagabøte kom blant annet til uttrykk ved at hirdmedlemmene hadde rett til å bli tatt med på råd og bedømmelse av kandidater. Slekts- og familieforbindelser, det vil si ekteskap og byrd, hadde betydning for muligheten til å bli hirdmedlem. For landets gjevste ætter må det i denne perioden nærmest ha ligget automatikk i at de mannlige medlemmene ble kongens menn. For de fremste ættene var lendumnsverdigheten faktisk arvelig gjennom hele høymiddelalderen. Det øvre sjiktet innenfor landets aristokrati hadde derfor allerede på slutten av 1200-tallet et klart preg av et fødselsaristokrati, det vil si at medlemmene ble født inn i verdigheten, et trekk som skulle bli kraftig forsterket i seinmiddelalderen (1350–1537).

Muligheten for å stige inn i aristokratiets rekker uten å være født inn i det, forsvant aldri. Landsloven av 1274 avslører at menn som hadde akseptabel økonomisk og sosial bakgrunn, eller som hadde utmerket seg på andre måter, kunne bli tatt opp i hirden. Kong Håkon 5. bestemte i 1308 at personer som ønsket å søke hirdopptak, skulle fra den lokale systemannen (kongens regionale forvaltningsombudsmann) og sokneprest samt to hirdmenn, ha med seg en attest på formue i løst og fast og på dyktighet og framferd mot kongens menn og undersåtter. I Norge som ellers i middelalderens Europa, fantes det alltid et sosialt mellomsjikt som hadde flytende grenser både oppover til riksaristokratiet og nedover til det store flertallet av befolkningen. De blir gjerne kalt bonde- eller bygdekakser. For mange av medlemmene av dette mellomsjiktet var hirdopptak endestasjonen på den sosiale klatringen. Gjennom hele middelalderen eksisterte det derfor et lokalt aristokrati som bare delvis eller ikke i det hele tatt var knyttet til kongemakta. Menns muligheter for å bli tatt opp som medlemmer av hirden må blant annet ha vært avhengig av hvor godt det kongelige styringsapparatet var i de ulike delene av landet. Konge og hirdmedlemmer kunne øke kongedømmets territorielle kontroll ved å la bondekakser bli hirdmenn.

Magnus Lagabøte besluttet i 1277 at lendumns og skutilsveiner skulle ha rett til herretittel, samt at lendumnene heretter skulle

tituleres baroner og skutilsveiner riddere. «Baron» var tittelen på de engelske kronvasallene, de som hadde jord i forlening direkte av kongen tilsvarende de norske lendmennene. «Ridder» var den høyeste rangen innenfor det europeiske riddervesenet som hadde utviklet seg fra 1000-tallet av. Ektefellene til både lendmenn og skutilsveiner fikk retten til å titulere seg «fru». De vanlige hirdmennene ble seinere gitt tittelen «væpner» (eller «sveiner av våpen») som var den laveste rangen av riddervesenets to rangklasser. Og konene deres fikk rett til å titulere seg «hustru». Innføringen av riddervesenet i Norge på slutten av 1200-tallet, var et klart utslag av den omtalte elitedannelsen og påvirkning av samtidas felles europeiske kultur- og samfunnsutvikling i det norske samfunnet, som skjedde i perioden. At ikke-fyrstelige personer i Norge i samme periode begynte å bruke faste våpenmerker i skjold og segl, var uttrykk for det samme. Et annet ledd i samme utvikling var at hirdmedlemmene ble innrømmet skattefrihet som motytelse for militærtjeneste. Friheten var i hvert fall fra rundt 1300 knyttet til jord, og endte med å gjelde setegården, det vil si der aristokraten sjøl bodde.

Innføringen av riddervesenet innebar i Norge, som i Sverige og Danmark, at hirdorganisasjonen over tid gikk i oppløsning. Det grunnleggende kriteriet for å tilhøre det privilegerte aristokratiet forble å ha avlagt mannsed, (vasalled), til monarken, og dermed yte den særskilte militærtjenesten. Utviklingen i seinmiddelalderen gikk mot et sterkere preg av en fødselsadel gruppert i de to rangklassene riddere og væpnere. Men som nevnt, var det alltid mulig for personer fra det sosiale mellomsjiktet å stige opp i det privilegerte aristokratiet.

Kilder

- Andersen, Per Sveaas, *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800–1130*, Oslo 1977
Helle, Knut, *Norge blir en stat 1130–1319*, Oslo 1974
Hirdskråen. Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn, ved Steinar Imsen, Oslo 2000
Moseng, Ole Georg, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo, *Norsk historie I 750–1537*, 2. utgave, Oslo 2007

Torgeir Håkonssons lovbøker for Gulating og Borgarting

Anna Catharina Horn,
forsker i norrøn filologi, UiO

tiden rundt århundreskiftet mellom 1200-tallet og 1300-tallet satt en skriver og fullførte sitt arbeid: Landsloven, den nye loven som kong Magnus utstedte bare noe tiår tidligere, lå foran ham, ferdig med dekorasjoner og overskrifter. Han grep fjærpenen for siste gang, dyppet den i rødt blekk og skrev:

Dextera scriptoris careat gravitate doloris

(...) Explicit hic liber.

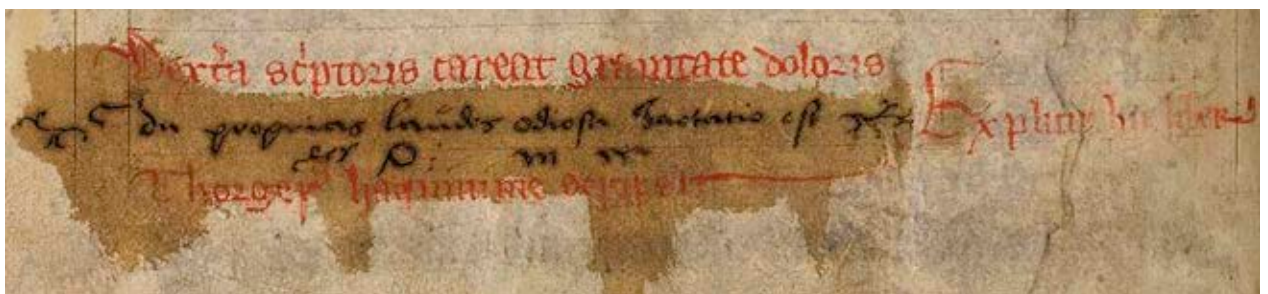
Thorgerus Haquini me scripsit.

La skriverens høyre hånd være fri for tyngden av smerte.

(...) Her slutter boken.

Torgeir Håkonsson skrev meg.

Dette er de eneste personlige notatene denne skriveren, Torgeir Håkonsson, har etterlatt seg i de totalt fire håndskriftene som er bevart til i dag. Utover dette vet vi lite om ham, og det er ut fra hans egne håndskrifter og andre, samtidige kilder vi kan tegne et bilde av hvem han var. Torgeir synes å være godt utdannet, og det lille sluttordet på latin i det ene håndskriftet, der en senere hånd har skrevet over en av setningene, vitner om at han behersket latin. Det er godt mulig at deler av utdannelsen har vært utenlands, enten i England eller sørover på kontinentet, for eksempel Paris eller

I et av håndskriftene sine har Torgeir helt til slutt ført inn et skriververs, og legger også til navnet sitt, alt sammen på latin. Det røde blekket er nesten visket ut, og en hånd fra 1500-tallet har skrevet over den andre linjen. (AM 302 fol, blad 87v. Foto: handrit.org)

Orleans, der vi vet at mange nordmenn studerte på 1200-tallet. Folk var mobile allerede i middelalderen, og formålet med reisene kunne være utdanning, eller de var kanskje på pilegrimsturer til Roma. Torgeir kan ha lært dekorkunst som ble utført i Europa på denne tiden, og han kan til og med ha hatt dekorerte bøker med seg hjem igjen til Norge.

I et brev utstedt 22. mai 1300, trolig i Bergen, er en Torgeir Håkonsson nevnt blant flere vitner på at en Peter Gudleiksson har solgt jord til abbed Ronolf i Munkeliv kloster. Vi kan ikke være sikre på at dette er «vår» Torgeir, men tidspunktet for brevet samsvarer med dateringen av håndskriftene hans. Hans farsnavn, Håkonsson, var ellers ikke vanlig på denne tiden blant allmennheten. Håkon var et navn som først og fremst ble benyttet i det øvre sosiale lag i samfunnet, og kombinasjonen med fornnavnet Torgeir gjør det derfor sannsynlig at det er skriveren av de vakre lovbøkene som nevnes i brevet. Flere av de andre vitnene som nevnes i brevet oppgis å være prest eller klerk, og det er godt mulig at Torgeir også hadde en slik utdanning. At han har vært vitne til at abbeden i Munkeliv kloster har kjøpt jord, knytter ham dessuten til benediktinerklosteret Munkeliv. Brevet der han er nevnt, finnes bare som en avskrift i en brevbok som ble skrevet nettopp på Munkeliv i 1427. Det kan derfor ikke utelukkes at han var knyttet til benediktinerordenen. Det har vært argumentert for at han var tilknyttet kong Eirik Magnussons kanselli i Bergen på 1290-tallet, men dette er ikke sikkert. Tidligere studier av språket hans viser sørøstnorske dialektmerker, og det kan bety at han er vokst opp på Østlandet.

Magnus Lagabøtes landslov er blant tekstene fra middelalderen som er best bevart i og med at vi har hele 39 håndskrifter fra middelalderen av Landsloven. Etter at Landsloven ble vedtatt i 1274, ble det satt i gang et omfattende arbeid med å lage avskrifter, det vil si nye håndskrifter, av loven. De er skrevet i perioden fra 1274 til rundt 1400, da det ikke lenger ble laget nye håndskrifter av Landsloven. Mange stormenn og høyere geistlige hadde sitt eget eksemplar, og ikke minst hadde alle lagmennene hver sin lovbok, som ofte inneholdt flere lover enn bare Landsloven også, for eksempel Byloven. Håndskriftene ble enten bestilt hos skriveføre

Bildet viser begynnelsen av Mannhelgebolken. En lagmann har ført inn en rekke retterbøter i margene i lovboken sin, og her har han ført inn et utdrag fra en retterbot utstedt av Eirik Magnusson. (AM 56 4to, blad 17v. Foto: handrit.org.)

Hvis noen dikter noe om andre som folk anser som spott eller nid, mer enn en fjerdedels strofe, da skal sakføreren be om at det blir kalt sammen ting, og framsi det på tinget.

Mannhelgebolken, kapittel 26

prester eller munkar, eller eierne tok selv til pennen og skrev sitt eget eksemplar. En som flere ganger fikk i oppdrag å skrive nye eksemplarer av Landsloven, var nettopp Torgeir Håkonsson. Det er bevart fire håndskrifter som han har laget, der tre av dem inneholder Landsloven, mens den fjerde er et samlingshåndskrift med flere forskjellige lover, blant annet tre forskjellige kristenretter, Magnus Lagabøtes bylov, og noen retterbøter. To av disse blir vist på Landslovutstillingen ved Slottsfjellsmuseet: Lovboken AM 56 4to, utstilt fra 25. mai til 25. juni, og deretter AM 305 fol fra 26. juni til 26. august.

Landsloven er en lang og omfattende tekst på nesten 50 000 ord, og selv om lovteksten er mer eller mindre lik i alle de bevarte lovøkene, er det likevel mindre forskjeller. En viktig variant er at teksten henviser til hvilket lagdømme lovøkene skal brukes i. For eksempel kan det henvises til Gulatinget og gulatingsmennene, og da er det klart at den lovøkene skal brukes av en lagmann i Gulating lagdømme. I andre lovøkene kan det bli henvist til Eidsivatinget, eller til Frostatinget eller Borgartinget. De mange rettsreglene og bestemmelsene er systematisert i ni tematiske avdelinger som kalles bolker. Den første bolken er Tingfarebolken, som forteller om hvordan tinget skal organiseres og gjennomføres, og den er sann sett ikke en del av selve loven. I ett av kapitlene i Tingfarebolken blir det redegjort for hvor mange menn som skal møte på tinget fra de enkelte fylkene innen lagdømmet, og her ser vi igjen hvilket lagdømme lovøkene skal brukes i, siden de enkelte fylkene innen lagdømmet blir nevnt. Unntaket er for lovøkene for Borgarting lagdømme der teksten bare sier at antallet som skal møte på tinget skal følge sedvanen. Da Landsloven ble laget på 1200-tallet, var det trolig så opplagt hvem som skulle møte på tinget at det ikke var nødvendig å bruke dyrebar pergament til å skrive det alle visste!

Den andre bolken er Kristendomsbolken – og det er her loven egentlig begynner, siden kristendommen er grunnvollen i samfunnet, som det står innledningsvis i Landsloven. Deretter kommer Landevernsbolken, om leidang og folkets plikt til å verne landet for kongen, og den etterfølges av Mannhelgebolken om personlig rettssikkerhet. Alvorlige forbrytelser, som blant annet

drap, blir behandlet her. Bolken inneholder også retningslinjer for dommergjerningen. Den neste bolken handler om arv, og her er det også inkludert bestemmelser om rett giftermål – for det er av betydning for arvespørsmålet om man er født innen et lovlig giftermål – og dessuten om forvaltning av arven til umyndige. Så følger en bolk om salg av odelsjord – Odelsbolken, og deretter en bolk om leie av jord – Landsleiebolken. Dette er den lengste bolken i hele loven, og omfatter både leilendingens plikter overfor jordeieren, og dessuten bestemmelser om jakt- og fiskeretter. Nest siste bolk, Kjøpebolken, handler om kjøpsavtaler, om pant og gjeld. Til slutt finner vi Tjuvebolken, om tyveri og straffer for dette.

Det er ikke bare lovtekstens innhold som angir når en ny tematisk bolk begynner. Hver ny bolk markeres også ved at initialen, det vil si den første bokstaven i det første ordet i bolken, er forstørret og dekorert, og den er også større enn initialene til de enkelte kapitlene. En slik visuell markering av tekststrukturen hjelper leseren til å finne frem i lovboken.

Blant de mange bevarte håndskriftene av Landsloven er det noen som skiller seg ut ved særlig vakker skrift og flotte dekorerte initialer, der vi kan tenke oss at en erfaren skriver har vært i arbeid. Lovbøkene til Torgeir Håkonsson er blant disse. På to av bildene ser vi eksempler fra innledningen til nye bolker både i AM 56 4to og AM 305 fol der ikke bare den første initialen er stor, men de neste ordene er forstørret og fyller plassen til høyre for initialen. Dette er en måte å fremheve initialer på som vi finner i flere samtidige håndskrifter i Europa på den tiden Torgeir levde, og han har tydelig sett noen slike og blitt inspirert.

AM 56 4to inneholder bare Landsloven alene og er på 76 blad, det vil si 152 sider. Teksten er skrevet i to spalter, og hjelpelinjer for spaltene og tekstlinjene er godt synlige på alle sidene. Det er flere referanser til Gulating og gulatingmennene her, noe som kan tyde på at det er skrevet for bruk i Gulating lagdømme. Men et av de andre bevarte håndskriftene til Torgeir, med signum AM 78 4to, inneholder en rekke forskjellige lover, blant annet tre forskjellige kristenretter; Borgarting eldre kristenrett, Erkebiskop Jons kristenrett og den såkalte kong Sverres kristenrett. Deretter kommer Byloven for Bergen, utstedt av Magnus Lagabøte i 1276,

Håndskriftene til Torgeir Håkonsson utmerker seg ved store initialer og utsøkt ornamentikk. Her ser vi innledningen til Kjøpebolken i AM 305 fol, blad 63r. (Foto: handrit.org)

garz en þiozdong innan gar-
ðz. En iord æigniz hina .ij. lu-
ti innan garðz. en .ij. inna
garðz. En ef han þorer brot
þore apte æ læggi landnam a
En ef maðz þinnir dýr dauit
a lande. þetta halft sa e þin-
nr en halft sa er iord a hua-
dýra sem er. her hefr þau
þa toll æ lofir i fyrsta ka-
pitulo hiru sa e lofk er ta-
kr þe manz vðmit æ vtaft.

ÞER
D

þu nestr at þar skall ængi þ
aðrum taka. æ ækki skulu ver-
os at gripvildum gera. Dómt
er huor maðz vordz þir sinu þe
at hafa. En sa er þir aðrum
takr þa sk han þett apte þora
æ lofe þeim er han tok þir.
þulrette æftir lagha dome. 7
kunge in. aurū. s. þir þett at h
tok vloghleggha. æ soke sitt at

laghum. sidan. **R**v taekt þar
run eða vmbods maðz kungs
vþ þu londa vtaft æ vðmit
eða vettir hū adzar þear vþ
taektir. þa sk han þett þora
aptr. æ soekt .x. m. s. vð k.
hinnu hū. m. s. er hū vatta
lid all. æ hū þulrette e þett
æftir loghlegghom dome.

Rv roa in skipi skipaðo at
londa. eða geng þlokkr man-
na at garðz manz vera han
opriki. bziota hus londa æ þa
vta þo hans. þa er þ vloggd
ar vork huor en ilande vill
va ap þeim þore apte þe
londa alt þt er þt toko. æ gi-
alde kunge. x. m. s. æ þam þul-
rette er þt toko þir æftir .xij.
māna dome eða þare vloggher.

Eþ mī a þe at in æ krapr
er maðz kref man þe
þar smis. þa ma maðz sua
krapu verra at kuedaz þa sk
uld loket hafa aðrum māne
æ næpna vatta sinu stund æ
stad. **H**v ef vattar ero innan
þykkis þa sk gera þeim lofid

Nå fordi det er svært vanskelig
å få tak i arbeidsfolk på
landsbygda og alle nå vil dra
på handelsreiser, så vil vi fullt
ut ha slutt på at noen som eier
mindre gods enn 3 mark sølv,
skal dra på handelsreiser.

Kjøpebolken, kapittel 23

og til slutt to retterbøter. Denne lovbooken har en gang vært del av samme lovbook som AM 56 4to – det vil si at Torgeir satte sammen og skrev en stor, omfattende lovbook med aktuelle lover som dekket de fleste områdene i samfunnet, både innen den verdslige og den religiøse sfæren. Men når vi her finner både lover tilknyttet Borgarting, Gulating og Bergen, blir det litt uklart hvor denne lovbooken egentlig var tenkt brukt. Og her er det ingen hjelp i kapitlet som beskriver antall menn som skal møte på tinget – det har nemlig Torgeir utelatt fra teksten!

Det er tydelig at Landsloven i AM 56 4to har vært i bruk i århundrene etter at den ble laget. Vi finner notater i margene og også mellom linjene av senere eiere. Gjennom hele boken er det også ført inn en mengde utdrag fra yngre retterbøter, og på bildet, som viser innledningen til Mannhelgebolken på blad 17v, ser vi eksempler på dette. Her fremkommer det også at pergamentet er av relativt dårlig kvalitet, og det er flere hull som Torgeir har måttet skrive rundt.

Den andre lovbooken, med signum AM 305 fol, inneholder Landsloven til Borgarting. Torgeir Håkonsson har bare skrevet Landsloven i dette håndskriftet, men senere har nye eiere lagt til retterbøter og Byloven for Oslo. Bildet viser blad 63r, med innledningen til Kjøpebolken.

Landsloven er skrevet i to spalter, og også i dette håndskriftet finner vi de samme vakkert dekorerte initialene. Det mangler imidlertid noen blad her og der, blant annet har noen skåret ut bladene der Kristendomsbolken og Landsleiebolken begynner. Dette er blad som har hatt flotte, dekorerte initialer og som noen har ønsket å ta med seg. Pergamentet er ellers av god kvalitet, og det er få hull og rifter.

Selv om Landsloven i AM 305 fol er regnet som en Borgartingsversjon, er det viktig å merke seg at Borgarting aldri blir nevnt av Torgeir. Han refererer til det mer generelle «lagtinget», og dessuten til «Skiðuping», det vil si Skienstinget. Trolig har lovbooken blitt brukt av lagmenn i Skiensområdet i lengre perioder, blant annet Torgeir Geirmundsson. Han var lagmann mellom 1419 og 1428, og han har gjort notater i boken. En annen senere lagmann i Skien, Pros Lauritsson, har også gjort

notater og dessuten skrevet sitt navn på siste side av Landsloven. Det er kanskje han som har ført inn det korte notatet om antall menn som skal møte på Skienstinget – en interessant opplysning som ellers mangler i Borgartingshåndskriftene. Det er ellers færre notater i margene her enn i AM 56 4to, for det meste korte stikkord om hva teksten på det aktuelle stedet handler om, eller korte kommentarer til innholdet.

Det er lett å forstå at en lagmann ønsket seg en lovbok som var skrevet av Torgeir Håkonsson. Skriften er tydelig og lett å lese for en som kjenner det norrøne språket, og initialene er, som vi ser, særlig vakkert dekorert. Vi vet at det ble produsert mange lovbøker i middelalderen, men mange av dem har gått tapt, og det er godt mulig at nettopp Torgeirs utsøkte håndskrifter har sikret hans lovbøker for ettertiden.

Kilder

- Grøtvedt, Per Nyquist. 1939. *Lydverket i lovhåndskrifter fra Borgartingslag 1300–1350 med et tillegg om sørøstnorske diplomer*. Oslo, Det Norske Videnskaps-Akademi.
- Horn, Anna Catharina. 2009. Kapitteltitle og funksjonalitet i Magnus Lagabøtes Landslov. *Arkiv för nordisk filologi* 124: 89–127.
- Horn, Anna Catharina. 2014. The Scribe and his Exemplars. A Comparative Study of Four Manuscripts by Thorgerus Haquini. *Studia Neophilologica* (Special Issue): 68–82.
- Storm, Gustav. 1885. Haandskriftbeskrivelse. *Norges gamle Love indtil 1387*, bind IV. Christiania, efter offentlig Foranstaltning.

Et landslov- manuskripts historie

AM 305 fol. fra Torgeir Håkonsson
til Pros Lauritssøn

Bjørn Bandlien,
professor i historie, USN

De fleste manuskriptene av Landsloven som ble skrevet i tiårene etter 1274, inneholder også en rekke andre juridiske tekster. Ofte er Byloven av 1276, som hadde lokale varianter for de største byene, lagt til, og iblant kristenretten. Dessuten ble såkalte rettarbøter, privilegiebrev og forordninger om bestemte forhold, skrevet som tillegg til Landsloven. Iblant finner vi også notiser og små markeringer i margen ved avsnitt som på et tidspunkt har vært viktige for manuskriptets eier eller bruker. Landslovmanuskriptene inneholder dermed ikke «kun» Magnus Lagabøtes lovsamling, men også informasjon om flere generasjoner av eiere. De var ikke frosset en gang for alle, men levende dokumenter som stadig vokste gjennom tre århundrer, helt fram til Kristian 4. fikk trykt en offisiell oversettelse av Landsloven til dansk i 1604. Manuskriptene av Landsloven er dermed aldri helt like. De viser spor av langvarig bruk, i årene rundt Svartedauden, da Kalmarunionen endret det politiske spillet i Skandinavia, i perioden med økt handel med den tyske hansaen og etter hvert nederlendere, og til og med den religiøse omveltningen som fulgte reformasjonen.

Manuskriptet AM 305 fol. er slik både unikt og typisk. Det ble, som Anna Horn omtaler, påbegynt av Torgeir Håkonsson som skrev selve Landsloven. Trolig er tekten basert på et Gulatingsmanuskript fra Vestlandet, mens Torgeir selv sannsynligvis var fra Østlandet, fra Oslo eller muligens Tønsberg. Her skal vi ikke se så mye på Landslovdelen, som omfatter de første 76 bladene i AM 305 fol., men hva tilleggene kan fortelle om manuskriptets videre historie etter at Torgeir var ferdig med sin oppgave.

Det første tillegget er fire rettarbøter skrevet i siste del av 1300-tallet (bladene 76–78). Den første rettarboten er fra tida kort etter at Magnus Lagabøte døde våren 1280 i Bergen, da Eirik Magnusson (konge 1280–1299) ennå var mindreårig og en gruppe lendmenn, som etter et riksmøte i 1277 i Tønsberg hadde fått tittelen baroner, var formyndere. Her finner vi bestemmelser og presiseringer om en rekke saker, som at aldersgrensen for å vitne var 15 år og hva størrelsen på boten om man ikke møtte ved stevning skulle være. Rettarboten skapte imidlertid sterke reaksjoner fra erkebiskopen i Nidaros, først og fremst fordi det også ble sagt at geistlige og biskopenes tjenere skulle yte leidang. Dette var kontroversielt,

og gikk imot Sættargjerden mellom konge og kirke fra 1277 vedtatt i Tønsberg. Likevel finner vi rettarboten i mange av manuskriptene av Landsloven, og reflekterer den fortsatte drakampen mellom kongemakt og kirke i senmiddelalderen (Bagge 2008).

Deretter følger bestemmelser fra kong Eiriks bror, Håkon 5. Magnusson (konge 1299–1319). Den første handler om ektefolks eiendom, mens den andre er om landskyld i Viken, som i denne sammenhengen omfattet områdene Ranrike (tilsvarende Bohuslän i dag), omkring Oslofjorden, samt Agder og Ryfylke. Til sist i denne bolken har skriveren, under overskriften «Skiðu logsogn» (Skien lagdømme), lagt til Håkon 5.s allmenne rettarbot som skulle gjelde for hele Norge. Blant sakene denne tok var blant annet prostituerte i rettsprosessen (kunne de for eksempel være vitner?), og om en ektemann som har drevet hor, kunne arve sitt ektefødte barn om den rette hustruen hans døde. Dette er saker som Landsloven ikke omtaler særskilt, og dermed noe kong Håkon 5. mente burde bli presisert.

At Skien lagdømme er omtalt, viser at manuskriptet senest på slutten av 1300-tallet har kommet til Skien, og blitt brukt av lagmennene der. Dette bekreftes også av en liten notis i margin nederst på blad 77. Der står det, med svak skrift som bare delvis kan leses, navnene «þorger germundesson» og «þorewill steinwlffsson». Den første må være Torgeir Geirmundsson, lagmann i Skien på begynnelsen av 1400-tallet. Han dukker opp i dokumenter fra 1417 til 1433 i en håndfull saker, ofte i saker hvor det var tvister rundt arv. For eksempel måtte han i 1421 avgjøre hvem som skulle arve den rike bonden Gunnulv Audesson (DN XXI, nr 284). Han hadde eiendom blant annet ved Hjuksebø i Telemark og i Agder, og som både hans enke og datteren fremmet krav om. Torgeir må ha gransket arvebolken i Landsloven for å finne rett paragraf, og samtidig må han ha vurdert eiendommenes verdi slik at skiftet mellom partene ble rettferdig.

Den andre mannen som er nevnt, Torvil Steinulvsson, er trolig den samme som i Oslo domkapittels jordebok er nevnt som eier av gården Verpe, like vest for Bø i Telemark, i forbindelse med at han ga deler av inntekten herfra til Lunde kirke vest for Norsjø (*Biskop Eysteins Jordebog*, s. 12). I 1424 ga Torvil vitnesbyrd om de dramatiske begivenhetene som skjedde på gården Særslund i Hjartdal (DN XV, nr. 52). Han var blant de som var øyevitne da en gruppe menn angrep

gården. Angriperne hadde kommet seg opp på taket, og kastet spyd og stein inn gjennom ljoren. Bonden ønsket å ta konflikten han hadde med dem til lov og dom, det vil si til lagmannen Torgeir Geirmundsson. Motstanderne truet imidlertid med å brenne ham inne om han ikke kom ut. Detaljene i hva som skjedde videre, er uklart, men det virker som om at bonden drepte en av angriperne. Dermed trengte han blant annet Torvils bekreftelse på at dette skjedde i nødverge. Det hele er som en liten saga om ære og hevn, men der vi frustrerende nok ikke kjenner til bakgrunnen for angripernes sinne, eller hvordan saken endte når den forelå på lagmannens bord. Vitnebrevet som den lokale lensmannen lot skrive på Særsland på bakgrunn av utsagnene til Torvil, samt to andre som virker å ha vært der dagen angrepet fant sted, viser kun det dramatiske høydepunktet i feiden. Selv om vi ikke har lagmannens dom, antyder notisen i AM 305 fol. at Torgeir Gudmundsson kjente både til saken og Torvil's. Uansett må han ha brukt vårt manuskript til å vurdere hva den rette reaksjonen skulle være. Og noe måtte han ha gjort; som lagmann var det hans jobb å sørge for at hevn skulle erstattes av lov og dom.

En annen skriver har en gang på 1400-tallet, kanskje Torgeir Geirmundssons sekretær eller en av hans etterfølgere som lagmann, lagt til en note nederst på blad 2 som gjaldt lagdømmets inntekter. Dette var inntekter fra eiendom som fungerte som lagmannens lønn og kunne for eksempel dekke utgifter til bolig, til sekretærer og til reiser. De fleste gårdene som lagdømmet fikk inntekter fra lå i nedre Telemark. Likevel kan rettighetene til fiske, fuglefangst og all annen jakt på begge sider av Langangsfjorden, ha vært vel så viktig. For eksempel i tider med dårlige avlinger og de fallende inntektene fra jord etter Svartedauden, ville denne ressursen ha vært et verdifullt tilskudd for lagmannens ressurser. Likevel kunne inntekten ha opplevdes som noe snau, særlig etter reformasjonen da oppgavene og reisene ble flere. I 1570 ba lagmannen i Skien, Hans Jakobssøn Lo, om at inntektene måtte økes (NRR I, s. 655). Frederik 2. (konge 1559–1588) og ba da lensherren Peder Skram ved Bratsberg legge til inntektene fra en sagmølle, samt tilsagn på den første ledige gård i Bratsberg len. Hans Jakobssøn Lo fremstår som særlig kyndig i det gamle språk, og må ha lest den eldre oversikten over lagstolens eiendommer på blad 2 med særlig interesse.

Coebog paa Pergament laadte sig
vedtægten om Copie og forbehold
saa vel som mange Arnas Magnusen
Originalen. Saafraant end Bærre
Haeft Magis saa end at for fan
end alioru undfaant.

Bergen d 6 Decembr
Aar 1701.

Johannes J.B.
til Historiographus
Thomas Toruesen.

Rundt midten av 1400-tallet la en annen skriver til et knippe tekster om handel. De viktigste stykkene er Farmannsloven og Byloven. Farmannsloven, som regulerte handelsvirksomhet særlig på sjøen, er eldre enn Landsloven, men etter innføringen av Magnus Lagabøtes Bylov fra 1276 ble den gjerne satt inn som en egen bolk i tilknytning til Byloven. Byloven gjaldt for hele landet, men den har også et avsnitt om vektterruta tilpasset de fire største byene, Oslo, Bergen, Trondheim og Tønsberg. I vårt manuskript er det Oslos variant som er blitt brukt, og avskriften viser da også nært slektskap med et annet manuskript skrevet i Oslo (AM 309 fol.). Mest sannsynlig har Byloven og Farmannsloven vært godt kjent også i Skien før disse lovene ble inkludert i AM 305 fol. omkring 1450, kanskje gjennom et av de andre landslovmanuskriptene fra Skien. Samtidig må det ha vært praktisk for lagmannen å lage en kopi til, slik at disse tilleggene kunne bli bundet sammen med Landsloven og rettarbøtene.

Etter reformasjonen har det kommet flere tillegg og notiser. Omkring midten av 1500-tallet har en skriver lagt til flere rettarbøter fra Håkon 5.s og Håkon 6.s tid som har med mynt og handel å gjøre. I tillegg finner vi Håkon 6.s privilegier for Oslo fra 1358. Blant de sakene som reguleres i disse privilegiene, er borgernes rettigheter til å sette opp boder i byen, og å kunne drive lokal handel med varer som skinn, smør, sild og mel. I tillegg til disse 'dagligvarene' nevnes voks og humle, samt mer eksklusive varer som damask, pepper, safran og andre typer krydder. Å få oversikt over gamle privilegier må ha vært mer aktuelt enn noen gang da den globale handelen skjøt fart 1500-tallet, og borgerskapet henviste til gamle rettigheter overfor konkurrenter utenfor byen.

Den siste lagmannen som satte sitt avtrykk i AM 305 fol., var Pros Lauritssøn, lagmann i Skien fra 1577 til sin død i 1596. På blad 76 skrev han navnet sitt sammen med en notis om Frederik 2.s befaling fra 1578 til alle lagmenn i Norge om at de måtte sørge for at kronens gods – som også inkluderte gammelt kloster- og kirkegods, ble holdt i hevd. Dette var en befaling som Pros noterte – formodentlig for seg selv, kanskje i tilfelle en lensherre skulle spørre om han hadde gjort jobben sin – at han hadde lest opp på lagtinget for «menige mandt» en rekke ganger på 1580-tallet.

Pros Lauritssøn var en av de mange danske adelsmenn som gjorde karriere i kongens tjeneste i Norge. Han var trolig sønn av slottsfogden i Aalborg, og kom til Norge en gang på 1550-tallet. I 1560 giftet han seg med Karen Iversdatter, søsteren til Peder Iverssøn på Fresje (Fritsø). Før han kom til Skien, hadde han vært lagmann i Oslo, Nedenes og på Steigen i Nordland. Der hadde han blant annet funnet en gammel lov-bok, nå tapt, som inneholdt et gammelt privilegiebrev fra kong Håkon Håkonsson (konge 1217–1263). Det ga fjellfinnene tillatelse til å flytte ned til sjøkanten, og da kong Kristian 4. nedsatte en kommisjon for å kartlegge 'finnene' i Nord-Norge og deres rettigheter i 1601, spurte han Pros' svigersønner om de kunne ransake sin svigerfars eiendeler på leting etter boken. Da skulle de la den oversette til dansk så nøyaktig de kunne, og sende den til København (NRR III, s. 643). Dette var altså en enda en lovbook som Pros hadde i sitt eie, ved siden av AM 305 fol.

Mest sannsynlig hadde Pros lært seg å lese norrønt, selv om han kan hende ikke var like dyktig som andre lagmenn. Lagmennene var blant de fremste ekspertene på det gamle språket, og det er blant disse vi finner avskrivere og oversettere av sagaene. Andre som lærte seg norrønt, som Snorre-oversetteren og presten Peder Claussøn Friis i Agder og den historieinteresserte biskop Jens Nilssøn i Oslo, hadde lagmenn som sine lærere (Hamre 1986). Fram til den offisielle og autoriserte oversettelsen i 1604, fremstår norrønt nærmest som en del av stillingsbeskrivelsen til lagmennene og ga dem en inngang til ikke bare loven, men også til viktige rettarbøter og privilegiebrev. Pros' forgjenger i Skien, og senere lagmann i Tønsberg, Hans Jakobssøn Lo, var trolig kanskje den stødigste i norrønt lovspråk i Viken på slutten av 1500-tallet. Selv om Pros var en erfaren lagmann før han kom til Skien, ville Hans kunnet gi ham råd om hvordan forstå vanskelige norrøne termer. De møtte hverandre senere flere ganger i Oslo, Skien, på Fresje og i Tønsberg.

Hans Jakobssøn Lo skrev selv flere manuskripter med Landsloven, noen på norrønt og noen i oversettelse. I et av hans landslov-manuskripter, nå i Deichmanske bibliotek i Oslo (DB 11 8vo), samlet han en rekke rettarbøter og privilegiebrev. Det er skrevet på norrønt, og merkverdig nok skrevet på pergament og ikke papir. Her kopierte Hans Jakobssøn Lo tekster fra AM 305 fol., samt en rekke andre lovmanuskripter. Et av dem var, ifølge en merknad skrevet av Hans

selv, eid av hans forgjenger, Niels Andersson, lagmann i Skien fra 1545 til 1567. Om denne lovbooken refererer til et av de ennå bevarte manuskriptene, er usikkert. Uansett viser dette at det fantes flere lovbooker i Skien, ved siden av AM 305 fol.

Et av de andre manuskriptene Hans Jakobsson Lo brukte som kilde til samlingen i DB 11 oct., er bevart: GKS 3260 qv. i Kongelige Bibliotek, København. Landsloven var i dette manuskriptet skrevet av en islending, men viser spor av å ha vært brukt i Bergen før det kom til Skien på 1400-tallet. Omkring 1500 har Kjetil Asbjørnsson skrevet en eiernotis, og han vet vi var lagrettemann i Skien på denne tida. Det var altså ikke kun lagmannen som kunne eie et slikt lovmanuskript, men også en fremstående borger som var tatt i ed av lagmannen og dermed fungerte som en slags autorisert lekdømmer. I tillegg vet vi fra andre byer, blant annet fra Tønsberg, at de største kirkene kunne eie lovmanuskripter. Om Landsloven er bevart i mange manuskripter, må det ha vært mange flere enn de som er bevarte, og ikke kun forbeholdt lagmannen.

Pros Lauritsson eide dessuten selv flere landslovmanuskripter. Vi har allerede sett at han hadde med seg en lovbook fra sin tid i Steigen. Han eide også Holm perg 29 qv (i Kungliga Bibliotek, Stockholm), som inneholder en rekke rettarbøter og kristenrettstekster som utfyller innholdet i AM 305 fol. Her finner vi også lister over norske konger og biskoper, som ga historiske holdepunkter til blant annet de konger som utstedte rettarbøtene.

Engel Jonsson, lagmann i Skien 1603 til 1614 arvet manuskriptet, og bandt det inn på nytt. Han skrev en liten notis på en ledig side (lett modernisert, etter Storm, s. 660): «Anno 1604 den 4 juli kom kong Christian 4 til Bergen med hans elskelige råd ... og med dem hørte hans Majestet sine undersåtters klagemål, og hjalp hver å nyte godt av lov og rett, og ble lovbooken samme tid på noen steder ... forandret og bevilget å utgis i trykken.» Notisen nærmest fanger øyeblikket da de gamle manuskriptene gikk fra å være bruksgjenstander til å bli antikviteter. Med den trykte Kristian 4.s Norske Lov i dansk språkform, ble Landsloven standardisert på en ny måte. Dette var enklere å forholde seg til både for kongen og hans byråkrati og kongemakt, men betød også at noe gikk tapt. De ulike eksemplarene av loven ble på mange måter mindre dynamiske og personlige.

La oss derfor gi siste ord til det tredje lovmanuskriptet som Pros Lauritssøn eide, Det er Holm perg 34 qv. (Kungliga Bibliotek, Stockholm), som inneholder Landsloven, Byloven, Farmannsloven, Hirdskråen, samt en rekke bestemmelser som særlig berørte handelsforhold. Manuskriptet utmerker seg også med at Inger, datter av Pros Lauritssøn og gift med hans etterfølger Niels Mundt, i en tid eide det og skrev navnet sitt på en av sidene. Helt unikt var det ikke at kvinner eide lovmanuskripter: Det praktfulle Codex Hardenbergianus var oppkalt Helvig Hardenberg i Bergen, som skrev sitt navn flere steder i manuskriptet. Et annet eksempel er AM 56 qv. som adelsfruen Anne Krukow eide, og som hun ga til borgermesteren i Bergen på slutten av 1500-tallet.

I Pros og Ingers manuskript, Holm perg 34 qv, er det boken selv som taler til oss. Helt til sist er det skrevet et lite vers om det nære forholdet mellom lovboken og eieren. I modernisert form (etter Storm, s. 672) lyder bokens ord slik:

Anno 1588 den 23 august i Skiens by
ble jeg samlet og bundet på ny
av ærlig og velbyrdige mann
Pros Lauritssøn til Nørholm, lagmann
over Skienssyssel og Bratsberg len.
Jeg ble ham gitt av så god en venn,
han har elsket og holdt meg kjær,
for visdom og annet godt som i meg er.

Kilder

Bagge, Sverre, «'Salvo semper regio iure': Kampen om Sættargjerdene 1277–1290», *Historisk Tidsskrift*, 87 (2008): 201–224

Biskop Eysteins Jordebog (Den røde Bog), utg. H.J. Huitfeldt (Christiania, 1879)

DN = *Diplomatarium Norvegicum*, bind I–XXIII (Christiania/Oslo, 1847–2011)

Hamre, Lars, «Jon Simonsson, jurist og humanist, tradisjonsformidler og sambandsledd mellom gammel og ny tid», i *Peder Claussøn Friis: Samtid og miljø på Agder*, red. Hans Try (Kristiansand, 1986), s. 77–125

NRR = *Norges Rigs-Registranter*, bind I–XII (Christiania/Oslo, 1861–1891)

Storm, Gustav, «Haandskriftbeskrivelse», i *Norges gamle Love indtil 1387*, bind IV (Christiania, 1885)

Lagmannen i Tønsberg

Jørn Øyrehagen Sunde,
professor i rettshistorie, UiO

11 juni 1294 avsa Einar lagmann i Tønsberg og flere andre gode menn en dom i en eiendomstvist mellom Gunnar på Borgar og Tore klerk på den ene siden, og Olav Haraldsson på den andre. Han er den første lagmannen i Tønsberg vi møter i kildene. Det betyr ikke at han er den første lagmannen i byen. Et av norsk middelalderhistories mysterier, er at vi vet så lite om lagmennene før 1200-tallet. Den sterke lovsigemannstradisjonen på Island, som til liks med hele den islandske tingtradisjonen skal bygge på et norsk forbilde, indikerer at det har funnes lagmenn i Norge før alltinget på Island ble opprettet på Þingvellir i 930. I en irsk kilde fra midten av 900-tallet møter vi lagmenn fra øyene (Hebridene) – Lagmannaibh na n-Innsedh – på hærtokt i Irland. Likevel er det først i *Håkon Håkonssons saga*, skrevet av Sturla Tordsson på 1260-tallet, at vi får informasjon om norske lagmenn og lagmannsinstitusjonens historie.

Ifølge *Håkon Håkonssons saga* møtte ni lagmenn på et ting i Bergen i 1223 sammen med viktige personer fra hele riket for å avgjøre hvem av Håkon Håkonsson og Skule Bårdsson som hadde best rett til den norske tronen. Av et utsagn fra lagmann Grunnar Grjonbak fra Frostating lærer vi at kong Sverre på 1180-tallet begynte å peke ut lagmenn, og slik gjorde de til kongelige tjenestemenn. Einar lagmann i Tønsberg i 1294 stod dermed i en over 100 år lang tradisjon for at han som lagmann representerte kongen på tinget. Før kong Sverres tid må lagmennene i stedet ha vært tinget sine egne ombudsmenn utpekt av tingallmuen.

Det er mye mulig at det før kong Sverres tid bare var én lagmann for hvert av de fire lagtingene Gulating på Vestlandet, Frostating i Midt- og Nord-Norge, Eidsivating på indre Østland og Borgarting for området rundt Oslofjorden og nedover i Båhuslen. For først når lagmannen blir en kongelig tjenstemann som også skal ivareta kongens interesser på lagtinget, blir det behov for flere lagmenn i de store lagtingsområdene. Av lagmennene som møtte i Bergen i 1223, var Øystein lagmann og Tord Skulle fra Borgarting. Einar lagmann i 1294 var derimot en av fire lagmenn rundt Oslofjorden, for dommen fra 1294 er avsagt sammen med Vige lagmann fra Skien og lagmann Peter i Viken, samtidig som vi vet at ridder Amund Ragnhildarsson på denne tiden var lagmann

i Oslo. På det meste var det fem lagmenn i Borgartingsområdet før Svartedauden, og 16 i hele det norske fastlandsriket.

En grunn til at tallet på lagmenn økte på 1200- og første halvdel av 1300-tallet, var at byveksten gjorde det nødvendig med egne bylagmenn i Trondheim, Bergen og etter hvert for Oslo. Men i utgangspunktet ser byene rundt Oslofjorden ut til å ha hatt samme ordning som for eksempel Vågan i Lofoten, nemlig at en lagmann både betjente byen og området rundt. Delvis skyldes dette byenes størrelse, og når Oslo vokser seg stadig større utover på 1300-tallet så får byen en egen bylagmann. Men delvis skyldes det at Borgarting aldri ble en samlet enhet på samme måte som Gulating og Frostating, der Bergen og Trondheim lå. I stedet var lagdømmet mer oppsplittet og de gamle maktsentra ble ført videre blant annet gjennom en lagmann for Tønsberg, Skien, Oslo og muligens Sarpsborg.

Einar lagmann betjente altså både byen og landområdet rundt. Kong Magnus Lagabøters Landslov av 1274 og Bylov av 1276 setter egentlig ikke opp noen ordning for hvordan en lagmann rent praktisk skulle utføre sine arbeidsoppgaver. Det ble derimot presisert i den store retterboten fra 1280, som generelt utfylte særlig Landsloven der erfaring viste at den var mangelfull. Lagmannens viktigste oppgave var å delta i den dømmende virksomheten til lagtinget. Men i tillegg skulle han reise rundt i sitt område og delta i avgjørelsen av alle alvorlige saker på bygdetingsnivå, og dette må ha vært den mest tidkrevende delen av lagmannens oppgaver. Alt Jens Arup Seip pekte i 1934 på at ordningen ble praktisert motsatt – man reiste fra bygdetinget til lagmannen og fikk sin sak avgjort i byen der han hadde sete. Nå er det grunn til å nyansere dette noe, fordi i Hålogaland, Rogaland, Jämtland og Eidsivating ser det ut til at ordningen fra retterboten av 1280 faktisk ble praktisert. Men i Borgarting satt lagmennene i byene, og lagmannen i Tønsberg var ikke noe unntak. For eksempel i 1394 avgjorde lagmannen der hvordan en sak skulle avgjøres på bygdetinget, etter at lensmannen i Rollag hadde reist til Tønsberg og lagt fram saken.

Einar lagmann deltok etter Landsloven av 1274, Byloven av 1276 og den store retterboten fra 1280 i tre typer dømmende virksomhet. For det første avgjorde han saker på lagstevne. Det vil si at han

AR

æ blaþzan vana hra ihu æ
 arnadr ord vantar þru scē
 æ hys hælgha
 slaps kungs. æ alra guds he
 ilagha mæna ve med off allu
 loghþingis mom nu æ iapn
 nan. **E**u ver skulu loghþin
 gi vart æigha a xy. manodr
 hūu a þingstad rettom. a
 lotolps vaku ærtan. þær sk
 ulu þa aller þinaz þorpalla
 laust þr æem till loghþingis
 ero næpndit. **E** a lenda ma
 dr eda syltu madz eða vni
 bods madz kungs skulu næp
 na a midrastu þingi sua m
 argha mæn till loghþingis se
 þer vatt i nesta capitulo æp
 tit. eða þra loghleghe vmbod
 mada æ næpna þa mæn se
 þorværkis m hafa ær æ þin
 æ naz venast till skula æ

ulu þæn æid suæri
 soran dagh en þær
 loghþingis mede þem
 æ þæll læggr han ho
 æ þiu skytt han till
 þa men hæpna han na
 loghþingis sem hūu ty
 venaster till skula æp
 samvitæsku æ æighi
 þær adra mun till æ
 han iapnan næpna
 h hæpna þetta starp
 na æid skall h æighi æ
 suæria en vni sm. he
 æ vni næpnd æ vni
 æ æp vmbods mæn
 æighi gūmlegha till log

Ner sua mælt æ
 na skall till logh
 sua sem vant er æ hap
 þarar se sitt æpna þo
 vana or hūu þylki eða
 dar laghe. **E** a lenda
 eða syltu madz eða m
 madi þra næpna ævæ
 till loghþingis sem mæ

æ þorværkis æ
 æ gūmlegha æ
 æ hūu næpna æ
 æ hūu næpna æ
 æ hūu næpna æ

kunne dømme i saker som partene tok direkte til han i stedet for å legge de fram på bygde- eller bytinget. I slike saker var lagmannen etter partenes valg en første domsinstans. Eller Einar lagmann kunne, som alt nevnt, reise rundt og delta i avgjørelsen av saker på bygdetinget, eller han kunne delta på bytinget. For eksempel i 1384 gjorde lagmannen i Tønsberg en rettslig handling sammen med rådmennene i byen. Og til slutt presiderte Einar lagmann over lagtinget og deltok i domsavgjørelser der.

Eiendomstvisten fra 1294 passer bare delvis inn i dette mønsteret. Den var opprinnelig avgjort av Vige lagmann på et lagstevne i Skien 2. juni 1294. Det vil si at enten Gunnar på Borgar og Tore klerk på den ene siden, eller Olav Haraldsson på den andre ønsket at lagmannen alene skulle avgjøre saken. Det gjorde Vige lagmann. Men til stede når han avgjorde saken var ikke mindre enn 13 navngitte personer, samt mange andre gode menn. Mellom de navngitte er Jon lagmann fra Island, ridder og lagmann Tord til Møðruvellir på Island, Peter lagmann i Viken og hirdmann Snorre. Vi kan tenke oss at saken var vanskelig, enten fordi det var komplisert juss eller fordi partene var mektige, og at dette var et grep for å sikre at dommen stod fram med større autoritet. Det virket i alle fall ikke, for dommen ble tatt videre til lagmann Einar i Tønsberg nesten med det samme den var avsagt.

Einar lagmann dømte i saken som lagmann på lagtinget. Han dømte ikke alene, men sammen med ikke mindre enn 14 navngitte gode menn. Dette var de samme som hadde vært vitne halvannen uke tidligere da Vige lagmann avsa sin dom, bare at hirdmann Snorre var byttet ut med to andre personer. Var derfor hele ankebehandlingen av saken bare en vits? Nei. De gode mennene som sikkert hadde nikket anerkjennende da Vige lagmann avsa sin dom, måtte nå samtykke til dommen. De måtte da gjøre det som var rett etter Landsloven av 1274, og på en slik måte at de kunne svare for Gud på den siste dag. Med andre ord våget de nå sin frelse på at Einar lagmanns dom var korrekt. Både lovboken og Gud er derfor eksplisitt nevnt i dommen, og forteller mye om hvor sentralt religion var i forhold til all virksomhet i middelaldersamfunnet, også den verdslige.

Lagmannen var kongens tjenestemann, og dømte i verdslige saker. Åndelige saker hørte derimot inn under kirkens domsmyndighet, og biskopen var der dommer på samme nivå og med lignende oppgaver som det lagmannen hadde. Men ofte valgte man heller å lage blandede domstoler med dommere med domsmyndighet fra både konge og kirke. Et eksempel er fra 1397 da prost i Laurentiuskirken i Tønsberg, Hallbjørn Bjørnsson, og lagmann Jon Karlsson dømte i en sak sammen med fem væpnere. Etter dommen de avsa skulle Tore Amundsson og konen Sigrid Gunnarsdatter ha gården Nordre Jonsgård i Tønsberg mot at de reiste på to pilegrimsreiser for Ivar Lodvikssons sjel.

Einar lagmann var ikke den eneste lagmannen i Borgarting, men han var den eneste lagmannen i Tønsberg. Men i en periode på 1300-tallet hadde byen to lagmenn. Det skyldtes den spesielle posisjonen i riksstyret som Einars etterfølger, lagmann Guttorm Kolbjørnsson, etter hvert fikk i det norske riksstyret. Han er nevnt som lagmann i Tønsberg første gang i 1304, og virket som lagmann der til rundt 1320. Men fra da var han lagmann i kongens gård. Han var med og avsa flere dommer i Bergen fram til 1327, og deretter i Tønsberg fram til 1333. I 1327 er Guttorm Kolbjørnsson kalt over lagmann – jwir loghmadr – og P.A. Munch tolker dette som at han er en overlagmann, som vil si en lagmann overordnet de andre lagmennene. Heller var Guttorm Kolbjørnsson en lagmann som særlig behandlet de saker som involverte kongens hirdmenn. Derfor finner vi at han avsier dommer både i Bergen og Tønsberg, og han har sikkert avsagt dommer på andre av kongens festninger og slott også, uten at vi har bevart dokumentasjon.

Det er nok litt tilfeldig at vi har bevart dommer Guttorm Kolbjørnsson avsa i Bergen først på 1320-tallet, og så i Tønsberg mot slutten av tiåret. Men det er faktisk representativt for det maktpolitiske skiftet som fant sted på denne tiden. For mens Bergen på begynnelsen av 1300-tallet var den byen i Norge med størst rettslig aktivitet, så skifter dette i løpet av 1320-tallet, og stadig mer av aktiviteten er knyttet til Oslo og Tønsberg. Dette var trolig en forskyving som følge av at de norske kongene i perioden også var konger av Sverige. En følge av dette, er at etter

Svartedauden var det igjen full rettslig aktivitet i Tønsberg fra 1380-tallet mens det var ganske stille i Bergen.

Einar er altså den første som er nevnt som lagmann i Tønsberg i 1294. Hans etterfølger Guttorm Kolbjørnsson var lagmann der fra 1304 til 1320, men, som vi har sett, var han virksom som lagmann i kongens gård fram til 1333. Torfinn Trondsson var lagmann i alle fall fra 1322 til 1336, Harald Alvsson er nevnt som lagmann i Tønsberg i 1346, Gaute Alskason var virksom som lagmann fra 1351 til 1359, Jon Tormodsson er nevnt i 1361, Berger Hermundsson virket som lagmann i Tønsberg i alle fall fra 1365 til 1384, Amund Gautsson er nevnt som lagmann i 1386, Brand Gunnarsson er det samme fra 1390 til 1395, og Jon Karlsson var lagmann i byen fra 1395.

Kilder

Diplomatarium Norwegicum 1 bind (1848) nr. 82, 83, 490 og 547, bind 3 (1855) nr. 145, og bind 11 (1884) nr. 92.

Munch, P.A. *Det norske Folks Historie, Anden Hovedafdeling: Unionsperioden, Første Deel*. Christiania 1862

Seip, J.A., *Lagmann og lagting i senmiddelalderen og det 16de århundre* (Oslo) 1934

Sunde, J.Ø. «Lagmannen og Landslova – Lagmannen I norsk mellomalderrettshistorie frå slutten av 1100-talet til 1400», *Lov og lovgivning i middelalderen – Nye studier av Magnus lagabøtes Landslova*, A.C. Horn og K.A. Seip (red.), Oslo 2020: 164–211

Den dømmende virksomhet i Tønsberg gjennom tidene

Dag Carlstedt, sorenskriver i Tønsberg

Denne artikkelen vil dreie seg om rettsvesenets organer, mandat og aktører. De overordnede rettsinstanser vil ikke bli berørt, dog slik at jeg ikke kan unngå å nevne den gamle lagmannsordningen. Lagmennene var – med unntak for riksdekkende domstoler – de viktigste dommere innen den enkeltes lagdømme, og likeså til dels del i riksstyrelsen, herunder også tidvis på retterting sammen med Riksrådet.¹ Frem til slutten av 1500-tallet ble da også lagmennene i stor grad rekruttert fra den lille restadelen vi hadde i Norge. Det enkelte lagdømme var langt større enn byene og deres nærdistrikt, selv om lagmannen også hadde funksjoner innen byenes jurisdiksjon. Lagmannen for Tønsberg hadde fra 1200-tallet til 1695 sete i Tønsberg, hvorav lagmannen for Tønsberg len og Borgarsyssel fra 1200-tallet til 1695 hadde sete i Tønsberg. Dette år ble embetet flyttet til Fredrikstad.² Den middelalderske lagmannsordning ble opphevet i 1797 og må ikke forveksles med de moderne lagmannsretter.³

Med hensyn til rettstilstanden og rettsvesenet tidligere må det i hovedsak skilles skarpt mellom byene og distriktene. Byene hadde egne lover, egne tvisteløsningsorganer og egne forvaltningsorganer. Dette hadde i stor grad sammenheng med byenes handel og handelsprivilegier. For domstolene var det et formelt skille helt til 2002, i det dommeren når det ble satt rett i en sak som hadde sitt opphav i byen, satte byrett, men dersom saken hadde sitt opphav i et landdistrikt, ble det satt herredsrett.

For Tønsbergs del var det adskilte rettskretser mellom byen og distriktene helt til 1933, jf nedenfor. I landdistriktene var det opprinnelig bygdetinget med bondelagretten som fungerte som domstol. I 1591 ble sorenskriverordningen etablert.

Tønsberg og ladestedene – gjaldkeren

På markedsstedene og senere i byene gjaldt fra gammelt av Bjarkøyretten, som i stor grad var handelsrett. De enkelte byers bjarkøyrett var nok i hovedsak like, men med lokale tilpasninger. Dessverre har vi ikke i behold noe skriftlig eksemplar av Bjarkøyretten for Tønsberg. Den eneste bevarte er den som gjaldt i Nidaros (Trondheim). Bjarkøyretten utviklet seg over tid og ble etter hvert til (forskjellige) bylover for de få byer vi hadde i

Hvis noen slåss i leidangsferd med kongen, på ting eller stevner for lagmannen, eller på femtedagsstevner, i gjestebud, i bryllup, i julefreden eller på sildefiske, fra skjærtorsdag og til over påskeuken, er det selvskreven grid på alle disse stedene.

Mannhelgebolken, kapittel 19

landet, antagelig senest på 1200-tallet. Med Magnus Lagabøters bylov, som ble vedtatt for Bjørgvin (Bergen) i 1276 og noe senere for de andre byene, fikk vi et mer ensartet lovverk for byene. Men også dette hadde lokale tilpasninger så som byens grenser (takmarken)⁴, hvor lagtingene skulle møtes – for Tønsberg i «Olavskildeskaalen»⁵ – om vakthold og steder mv.⁶

Den sentrale myndighetspersonen i byene fra de tidligste tider og i stor grad også senere var gjaldkeren, som i alle fall for Tønsbergs vedkommende antagelig på 1400-tallet skiftet tittel til byfogd. Tittelen og dommerfunksjonen ble i Tønsberg opprettholdt til domstols sammenslåingen i 1933. Oscar Albert Johnsen gir i sitt mangebindsverk om Tønsbergs historie uttrykk for at gjaldkeren var kongens (opprinnelig småkongens) ombudsman på handelsstedene alt fra før byene ble etablert, og således også fantes blant annet i skiringssalkaupangen i Tjølling.⁷ Basert på dette kan det formodentlig sluttet at Tønsberg hadde gjaldker alt fra før den ble egentlig by. Som tittelen indikerer har denne hatt sammenheng med innfordring av gjeld – bøter eller skatter. Allerede ganske tidlig ble imidlertid gjaldkerens oppgaver utvidet til også å omhandle politimyndighet, administrativ- og dømmende virksomhet. Herunder er det i Byloven opplistet svært mange oppgaver for gjaldkeren, så som å innkalle til bymøte og der velge lagrettemenn til lagtingstevnene, samt selv – sammen med (etter hvert) borgermesterne – å møte på lagtinget.⁸ Senere ble byfogden tilsatt av byrådet, men med kongelig godkjennelse, for fra 1600-tallet på nytt å bli kongelig embetsmann. I alle fall mange av disse oppgaver var nok eldre enn Byloven. Også for lagmannen var det slik sammenblanding.

Den antagelig eldste gjaldker vi kjenner navnet på i Tønsberg, fungerte i 1120-årene og het Salmund Sigurdsson. Deretter kjenner vi ikke navnet på gjaldkerne i Tønsberg før tidlig på 1400-tallet. Oscar Albert Johnsen reiser imidlertid spørsmål om ikke en mann ved navn Ogmund Hvite, som i den eldre Jomsvikingsaga omtales som sysselmann her, i tillegg også var gjaldker i Tønsberg.⁹

Bymøtet, hvor byborgerne holdt ting – og som på en måte svarte til bygdetinget – var ifølge Oscar Albert Johnsen en yngre institusjon enn gjaldkeren. Som bygdetingene fungerte bymøtet

også som domstol, og da under ledelse av gjaldkeren. Odd Arne Johnsen opplyser at bymøtet som rettsinstans allerede i løpet av 1000-tallet var fullt utviklet og uavhengig ved siden av lagtingene.¹⁰

Utviklingen medførte at byene etter hvert hadde behov for særskilte tillitsvalgte ved siden av bytinget, og det utviklet seg derfor en rådmannsinstitusjon, i Tønsberg som regel bestående av 12 rådmenn, senere 6.¹¹ Byrådene som organ ble byrådet. Sammen med lagmannen var byrådene dommere i byrådet, og de ble etter hvert hovedpersonene i byens styre, mens gjaldkerens myndighet gikk tilbake. Slik jeg har forstått kildene, fungerte også gjaldkeren sammen med lagmannen til tider som leder av byrådet, herunder i domssaker.¹² Antagelig noe før midten av 1400-tallet fikk byrådet sine egne valgte formenn, med tittel borgermester. I Tønsberg var det normalt to slike. Borgermestre og byråd ble byens «magistrat». Når byrådet med borgermestrene opptrådte som domstol, fikk dette betegnelsen rådstuerett. I tillegg til kommunale og dømmende oppgaver pliktet byrådet også blant annet å møte på lagtinget.¹³ Dette, og det at lagmannen deltok i rådstueretten, innebar en sammenblanding av lagting og rådstueretten, hvilket opphørte ved kongelig forordning i 1607. Rådstueretten ble den viktigste domstol i byene, og ble etter hvert en mellominstans mellom byfogden og lagtinget. Det som her er beskrevet er temmelig forenklet hva angår rettsinstanser, sammensetning og mandat, samtidig som tilstanden nok ikke fullt er avklart, i og med at de forskjellige byer hadde litt forskjellige ordninger.

Magistraten og dermed rådstueretten opphørte i 1732. Byfogden overtok alle magistratens oppgaver, både kommunale og dømmende. Byfogden ble med dette den sentrale øvrighetspersonen i byen. Han overtok nå også magistratoppgavene. I tillegg var byfogden i 1733 likeså både byskriver, samt «Veier og Maaler».¹⁴ Ved formannskapslovene av 1837 – en for byene og en for landet – fikk vi det som mer og mer ble det kommunale selvstyre. På mange måter kan man her si at man for byene gjeninnførte det gamle bymøte og byråd. Med dette ble det meste av byfogdens kommunale oppgaver overført til de nye valgte organer. Politiforretningene forble helt til 1866 del av byfogdens

arbeidsområde. Byfogden hadde således fortsatt både dømmende og politi/etterforskningsoppgaver. Det var imidlertid i amtstiden (fra 1821) amtmannen som var påtalemyndighet. Fortsatt var byfogden også kommunal tjenestemann med kommunale oppgaver helt til 1920 da det ble etablert en ny administrativ lederstilling benevnt borgermester (senere rådmann). I 1922 ble de siste oppbørselforretningene i Tønsberg (innkassering av skatt og avgifter) overført fra byfogden til skattefogden i Vestfold.¹⁵ Fra da var byfogden i hovedsak ren dommer slik vi nå kjenner denne funksjon, dog fortsatt med de forvaltningsoppgaver som også sorenskriverne hadde og har – herunder skifte og notarius publicus-oppgaver – samt lenge føringen av blant annet handelsregisteret, skipsregister, personregisteret og ektepaktregister, foruten inntil primo 2000-tallet tinglysningsoppgavene. Vigselsmyndigheten – som var en del av oppgavene til notarius publicus, ble overført til kommunene fra 1. januar 2018.

I denne sammenheng kan ellers nevnes at Tønsberg bys jurisdiksjon – herunder domsmyndigheten – helt opp til grevskapstiden også omfattet ladestedene, herunder Larvik, Sandefjord, Holmestrand og Strømsø i nå Drammen (Bragernes i Drammen hørte under Oslo).

Magnus Lagabøters bylover med senere endringer og tilføyelser gjaldt etter hva jeg har forstått i prinsippet i byene frem til Christian 5.s Norske Lov i 1687. Christian 4.s Norske Lov var i hovedsak en oversettelse av Landsloven.

Det var ingen krav til juridisk utdanning for noen dommere i Norge før ved en forordning i 1736. Fra da ble det imidlertid krevet juridisk embetseksamen for å bli utnevnt til juridiske embeter – herunder også både for sorenskrivere og byfogder. Inntil 1736-loven var det heller ingen juridisk litteratur å snakke om i relasjon til norsk lovgivning, og dommerne var derfor i det alt vesentligste henvist til å bruke selve lovboken og sin erfaring.

Vi har navn på de fleste byfogder i Tønsberg, samt lagmenn og andre dommere helt fra middelalderen, men det er særlig på 1700- og 1800-tallet de trer frem i lyset for oss, og da spesielt byfogden

idet denne som sentral øvrighetsperson i byen oftest har fått gater oppkalt etter seg.

Sammenslåingen i 1933 og tiden deretter

Christian Thomas Hagemann ble i 1929 utnevnt til byfogd i Tønsberg. Da var alle de kommunale oppgaver opphørt, og byfogden var kun statlig embetsmann og dommer. Fra 1930 var Sør-Jarlsberg sorenskriverembete ledig som følge av at den siste sorenskriver der – Marcus Cornelius Bull – gikk av med pensjon. Det ble ikke utnevnt noen ny sorenskriver i Sør-Jarlsberg, men Christian Thomas Hagemann ble konstituert i embetet ved siden av sitt byfogdembete. Fra 1933 ble de to embeter slått sammen til Tønsberg sorenskriverembete, og Christian Thomas Hagemann var her sorenskriver frem til 1941. Med denne sammenslåing opphørte en kanskje nærmere 1000-årig tradisjon med egen dommer kun for byen. I 1953 fant man at Tønsberg sorenskriverembete var for stort som enedommerembete, og det ble skilt ut et nytt embete – Jarlsberg sorenskriverembete – med kommunene Andebu, Sem og Stokke som domssogn.

Sorenskriveren skulle opprinnelig bo i sitt distrikt, men det ble nok syndet en del mot dette. Som en kuriositet i denne sammenheng kan også nevnes at tomten til sorenskriverboligen i Haakon 5.s gate 1 ble gitt av Tønsberg kommune uten vederlag på den betingelse at den ble brukt til oppføring av embetsbolig og kontor for sorenskriveren. Bebyggelsen på denne eiendom ble fullført oppført i 1923.¹⁷ Apropos den lokaliseringsdebatt som har vært vedrørende den nye Vestfold tingrett, nevnes at det ikke er umulig man også den gang var engstelig for at sorenskriverembetet ved sammenslåing med et annet embete skulle flytte ut av byen.

Tønsberg byrett og Tønsberg tingrett

Formodentlig fordi begge sorenskriverembeter sto ledige i 1981, og var samlokalisert, besluttet Justisdepartementet å slå de to sorenskriverembeter sammen til en kollegial domstol. Den nye domstol fikk navnet Tønsberg byrett, selv om embetet også omfattet landdistriktene. Domstolen fikk tre faste dommere under ledelse av Ingvald Falch som fikk tittelen byrettsjustitiarius.

Hver sak skal dømmes etter vitnesbyrd og alt som tjener til å belyse saken. Slik er det at ett vitne er som ingen vitner, men to vitner er som ti, hvis man ikke frykter motvitner.

Tingfarebolken, kapittel 4

Han kom fra embetet som sorenskriver i Vinger og Odal og var før det sorenskriver i Hammerfest. Han var sorenskriver i fjerde generasjon. I 1986 ble en av byrettsdommerne – Tor Berge – ny justitiarius. I løpet av 1990-årene økte antallet embetsdommere, slik at det ble fem til sammen.

I 1993 fikk embetet nye lokaler i Statens Park, hvor det fortsatt har sete – fra da av også samlokalisert med Agder lagmannsretts faste tingsted i Tønsberg.

Tor Berge gikk av som justitiarius i 1986, og undertegnede ble fra 1997 ny justitiarius ved Tønsberg byrett. Jeg kom fra embetet som sorenskriver i Horten. I 2002 endret alle førsteinstansdomstoler i landet navn til tingrett, slik at både sorenskriverembetene og byrettene opphørte som embetsnavn. Samtidig ble alle embetslederes tittel endret til sorenskriver.

Vestfold tingrett

Lille Vestfold fylke hadde inntil 2005 fem førsteinstansdomstoler. Dette år ble Horten og Holmestrand tingretter slått sammen. Alle sorenskriverne i fylket i 2014 var enige om at en sammenslåing ville være fornuftig. Noenlunde parallelt med dette var det også snakk om å slå sammen en del sorenskriverembeter i Nord-Norge. Dette avstedkom ganske stor riksdekkende oppmerksomhet, og saken ble også behandlet i Stortingets justiskomiteé. Komiteens innstilling viste at det var betydelig skepsis knyttet til domstolsammenslåinger. Sorenskriverne hadde derfor et nytt møte i juni 2016 og besluttet å arbeide videre med sammenslåingsplanene, og en sammenslåing ble vedtatt i 2019.

Selv om de tidligere sorenskrivere ikke lenger er domstolledere, har vi kunnet beholde sorenskrivertittelen.

Bildet viser en side fra AM 56 4to. Teksten i bunnen av siden er tilføyelser fra senere eiere.

Noter

- 1 Den dømmende makt ved Gunner Nissen m.fl. s. 41.
- 2 Hans Eyvind Næss m.fl.: For rett og rettferdighet i 400 år, side 33.
- 3 Odd Arne Johnsen, Tønsberg gjennom tidende, side 40.
- 4 Magnus lagabøters bylov for Tønsberg i oversettelse av professor Knut Robberstad, Kjøpebolken, kap. 26.
- 5 Byloven op. cit Tingskipingbolken kap. 5.
- 6 Byloven op.cit. Landevernsbolken kap. 4 og Byskipingen kap. 3.
- 7 Oscar Albert Johnsen, Tønsbergs Historie, Bind I side 335.
- 8 Byloven op.cit Tingskipingbolken kap 1 – III.
- 9 Oscar Albert Johnsen, op. cit. bind I, side 69.
- 10 Odd Arne Johnsen, op.cit. side 35.
- 11 Slik hos Jens Müller, Beskrivelse av den ældtse kjøbstad i Norge, Tønsberg, 1750 i opptrykk 1895, side 115.
- 12 Slik hos Oscar Albert Johnsen, op. cit. Bind I side 351.
- 13 Byloven op. cit. kap. 2.
- 14 Lars Bing, Beskrivelse over Kongeriget Norge (mv), 1796 side 786.
- 15 Sorenskriver Gulbrand Jensen, Tønsberg sorenskriverembete side 6.
- 16 Gulbrand Jensen, op. cit. side 8.
- 17 Gulbrand Jensen, op. cit. side 9.

ISBN 978-82-999049-4-0

9 788299 904940

 Vestfold
museene

Slottsfjells-
museet

Norsk Borgsenter

KØBENHAVNS UNIVERSITET